

ISSN 1304-8120 | e-ISSN 2149-2786

Araştırma Makalesi * Research Article

Dîvânu Lugâtî'-t-Türk'teki Ağıt Ritüelinde Ölüm Kavram Alanlı Söz Varlığının İzlerini Sürmek

Tracing the Death Concept Field Vocabulary of the Lament Ritual in Dîvânu Lugâtî'-t-Türk

Zehra ALKAYA

Öğr. Gör., Yozgat Bozok Üniversitesi, Ortak Dersler Türk Dili Bölümü

zehra.alkaya@yobu.edu.tr

Orcid ID: 0000-0003-0902-9777

Öz: Hayatın gerçeklerinden biri ölümdür. Bu gerçekle yüzleşen insanoğlu, hissettiği acıyı dile getirmek veya karşıya aktarmak için bazen ağıtı başvurmuştur. Bugünün deyimiyle *ağıt*, dünün söylemiyle *sagu*, tarihî dönemlerde farkı adlarla anılsa da ortak paydada yaşamın son bulması karşısında duyulan acının dile getirilmesini karşılayan kavram olma konusunda biridir. Ölüm gerçekliğinin ortaya çıkardığı duyguların ifade edilişi olan *ağıt* hakkında bilgi *Dîvânu Lugâtî'-t-Türk'te* de yer almaktadır. Kaşgârlı Mahmud tarafından kaleme alınan bu eser, bir sözlük olmasının yanı sıra Türk dilinin gramer yapısından, Türklerin, yaşam tarzı, kültürü, tarihi, edebiyatı, sosyal ve siyasi yapıları hakkında pek çok bilgi veren bir ansiklopedidir. Hatta bazı konu ve edebî türlerle ilgili ilk başvuru kaynağı konumundadır. Ağıt türü de bunlardan biridir ve çalışma da *Dîvânu Lugâtî'-t-Türk'te* yer alan bu ağıtlar üzerinden şekillenmiştir. *Ağıt*, edebî çerçevede bir sözlü kültür ürünüdür. Türk halk şiirinin bir türü, sözlü kültürün ürünü olan ağıt, her ne kadar sosyal çevre ve şartlar içinde değişime tabi olmuş ve olacaksa da günümüzden geleceğe hep var olacak ritüellerden biridir. Bu gerçeğin geçmişte dışavurumunun izlenmek istendiği bu çalışmada; öncelikle ağıt kavramına, ağıtın Türk yaşam tarzı içindeki yerine, edebiyatta bu türün geçmişten günümüze olan seyrine ve *Dîvânu Lugâtî'-t-Türk'te* yer alan örneğine değinilmiştir. Dolaylı gözlem yönteminden faydalanılan çalışmada amaçlanan nokta, Karahanlı Türkçesinden günümüz Türkçesine ağıt ritüelinin kavram alanlı sürekliliğini incelemektir. Bu doğrultuda, geride kalanının ölüm kaynaklı yaşadığı duygunun sözcüklerle somutlaştırılması ve bir mesaj olarak iletilmesine dayanan ağıt ritüelinin Alp Er Tonga sagusunda geçen ölüm karşısında hissedilen acı kavram alanlı söz varlığındaki sürekliliği değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Dîvânu Lugâtî'-t-Türk, ölüm, ağıt, ağıt yakma geleneği, söz varlığı.

Abstract: One of the facts of life is death. Faced with this reality, human beings have sometimes resorted to lamentation to express or convey the pain they feel. Although lament in today's words and *sagu* in yesterday's words are called by different names in historical periods, they have the same common denominator in being a concept that expresses the pain felt at the end of life. The first information about lament, which is the expression of the emotions arising from the reality of death, is found in *Dîvânu Lugâtî'-t-Türk*. This work, written by Kaşgârlı Mahmud, is a dictionary as well as the grammatical structure of the Turkish language, the Turks; It is an encyclopedia that provides a lot of information about lifestyle, culture, history, literature, social and political structures. In fact, it is the first reference source for some subjects and literary genres. The lament genre is one of them, and the study was shaped through these laments in *Dîvânu Lugâtî'-t-Türk*. Lamentation is a product of oral culture within a literary framework. Lament, a type of Turkish folk poetry and a product of oral culture, is

Geliş Tarihi:01.09.2024

Kabul Tarihi:02.12.2024

Yayın Tarihi:15.12.2024

Atıf: Alkaya, Z. (2024). Dîvânu Lugâtî't Türk'teki ağıt ritüelinde ölüm kavramı alanlı söz varlığının izlerini sürmek. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 21(Dîvânu Lugâtî't Türk'ün 950. Yıl Dönümü), 1-10. Doi: 10.33437/ksusbd.1541740

one of the rituals that will always exist from today to the future, even though it has been and will be subject to change in the social environment and conditions. In this study, it is aimed to follow the expression of this truth in the past; First of all, the concept of lament, the place of lament in the Turkish lifestyle, the course of this genre in literature from past to present and the examples in *Dîvânu Lugâtî'-t-Türk* are mentioned. The aim of the study, which uses the indirect observation method, is to examine the conceptual continuity of the lament ritual from Karakhanid Turkish to today's Turkish. In this regard, the continuity of the lament ritual in Turkish culture, which is based on the concretization of the emotion experienced by those left behind due to death with words and conveying it as a message, and the continuity in the vocabulary of the concept of pain felt in the face of death in the Alp Er Tunga sagus, will be evaluated.

Keywords: *Dîvânu Lugâtî'-t-Türk*, death, lamentation, the tradition of lamenting, vocabulary

GİRİŞ

Ölüm tüm canlıların yüzleşeceği bir gerçektir. İnsanoğlu için doğmak, yaşamak ve ölmek birden fazla anlam taşıyan olgudur. Toplumsal bir gerçek, kültürel bir olgu olan ölüm, evrensel bir unsurdur. İnsanlık var olduğundan beri ölüm de var olagelmıştır. Geçmişten günümüze ve günümüzden de geleceğe hayatta tek değişmeyecek olan ölüm, evrensel bir olgu olmasına karşın ölüm karşısında duyulan acı, bu acının ifade ediliş biçimi kültürden kültüre farklılık göstermiştir. Ölüm ve ölüm sonrası yapılan ritüeller elbette yaşanan coğrafyaya, sosyal şartlara ve atalarımızdan miras alınan kültürel kodlara göre şekillenmiştir. “Ölümün herkes için kaçınılmaz bir son oluşu, dünyanın her yanında ölüm çevresinde toplanan âdetlere evrensel bir karakter kazandırmıştır.” (Örnek, 1971: 109). Ölenin ardından yapılan eylemler bazen benzerlik bazen de farklılık gösterse de değişmeyen tek şeyin insanoğlunun bu acıyı ifade etme ihtiyacı olduğu söylenebilir.

Türk kültüründe var olan ölen kişinin ardından ağıt yakma, ihtiyaçtan doğmuş kültürel bir gelenektir. Ağıt, bir ölüm ritüelidir ve ölenin ardından yas tutma ve kaybedileni anma ritüeli olarak önemli bir yere sahiptir. Bu ritüel, toplumsal bağları güçlendirir ve kaybedilen kişinin anısını yaşatır. Ağıtlar, yas tutan bireylerin duygusal ifade biçimi olarak, acıyı paylaşma ve birlikte yas tutma imkânı sunar. Ritüellerde öne çıkan unsurlardan bir tanesi toplumu bir arada tutmaktır (Kasap, 2021: 124). Bu doğrultuda ağıt ritüelinde de ölen kişinin ardından özellikle ilk günlerde, hep bir arada bulunma ve ağlama eylemini gerçekleştirme söz konusudur. Jean Paul Roux (2023:225-226), Altay Türklerinde ölümü ele aldığı eserinde, ölümün gerçekleşmesinin hemen ardından yakınmaların başladığına ve bu acılı haykırışların belirli bir düzen içerisinde gerçekleştirildiğine dikkat çeker. Her kültürde farklılık gösteren ağıt ritüelleri, ölümün getirdiği boşluğu anlamlandırma, ölümü kabullenme ve bu durumun ölenin ardında kalanlarda bıraktığı duygunun dışa vurumudur. Bu geleneğin ortaya çıkışının temel sebebi ayrılıktır (Kaya, 2014a: 302;). Söz konusu ayrılık, ölüm ile birlikte bir veda, uzaklaşma ya da geri dönmek üzere gidiş olarak da tanımlanabilir. Ayrılık, insanoğlunda acı duygusunu ortaya çıkarmış ve bunun sonucunda da ağıt ile bu acı dışa vurulmuştur. Dinsel, bilimsel, toplumsal bir gerçek olan ölüm, ölen kişinin ardında kalanlarda derin izler bırakan bir gerçekliktir. Bir daha dönmek üzere giden kişinin ardından yapılan/yakılan ağıt; o kişiye duyulan sevginin, saygının, çekilecek olan hasretin dışa vurumudur. Ağıtlar geçmişten günümüze söylenegelirken bir ağıt yakma geleneği meydana gelmiş ve bu geleneğin zamanla icracıları ortaya çıkmıştır. Ağıtçı adı verilen bu icracılar yas törenlerinde bu geleneği icra edip sürdürmüşlerdir. İcracıların da genellikle kadın ağıtçılar olduğu söylenebilir (Gürsoy Naskali, 2011: 5).“Ağıt yakmanın Türk toplumunda çok eski bir geçmişi vardır.” (Artun, 2005: 1). Türkler yüzyıllar önce ölen kişinin ardından düzenledikleri yas törenlerinde bugün dahi uygulanan birtakım geleneklerin ve ritüellerin tohumlarını atmışlardır. Türk toplum belleğinde yer alan bu geleneğin oluşumuna imkân veren ilk ağıt örneğinin kayda geçtiği eser Kâşgarlı Mahmud tarafından XI. yüzyılda kaleme alınan *Dîvânu Lugâtî'-t-Türk*'tür.

Bu çalışmada *Dîvânu Lûgâtî'-t- Türk'te* yer alan Alp Er Tonga sagusundan yola çıkılarak ağıtın Türk edebiyatı içindeki seyrinin ve Türklerde ağıt ve ağıt yakma geleneğinin ele alınmasıyla birlikte bu ritüelin icrasında kullanılan ölüm, yas, ağlama kavram alanlı söz varlığının eserin yazıldığı Karahanlı Türkçesinden günümüze sürekliliğinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda *Dîvânu Lûgâtî'-t- Türk* ana kaynağı ile birlikte ağıt ritüelinde kullanılan söz varlığının mukayese ve tespiti için Türk Dil Kurumunun güncel Türkçe ve derleme sözlüğüne başvurulmuştur. Çalışmanın gerçekleşmesinde dolaylı gözlem (veri toplama) yöntemi kullanılmıştır. “Bu yöntemde araştırma ile ilgili veriler, doğrudan gözlemlenecek birey ve objeden alınması yerine konu ile ilgili yazılmış her

türlü kaynağın taranması ile elde edilir.” (Aziz, 2010: 73). Bu bağlamda çalışma için ilgili veri kaynakları araştırılmış ve kuramsal kaynak (temel veri kaynakları) kullanılmıştır. Çalışmanın temel veri kaynağını ve odağını *Dîvânu Lûgatî’-t- Türk* oluşturmaktadır. Söz konusu eserin yanı sıra çalışmanın kapsamı ve hedeflenen konu ve içeriklerle ilgili diğer kaynaklara da başvurulmuş ve yararlanılmıştır.

Türk Edebiyatında Sagudan Ağıt Yakma Geleneğine

Eski Türkçede sagu ya da sıgıt olarak adlandırılmış olan ağıt, isimlendirmede bir değişikliğe uğramış olsa da taşıdığı anlam ve söylendiği alanlar aynıdır. Ölüm, ayrılık, felaket ya da üzücü bir durumun ardından söylenen *ağıt*, Türk Halk Edebiyatında halk şiirinin bir türü olarak karşımıza çıkmaktadır. Türklerde ilk sagu Kunların kaybettikleri bir savaş üzerine söylenmiştir. Yurtlarını kaybettikleri için söylenen bu ağıttan Çin kaynakları söz etmiştir (Atsız, 2011: 84-85). *Ağıt* örneğinin yer aldığı bir diğer kaynak olan *Dîvânu Lûgatî’-t- Türk*’te ağıt örneği ise Alp Er Tonga’nın ölümü üzerinedir. *Dîvânu Lûgatî’-t- Türk*’te ağlamak kavramının karşılığı “*sıgtamak*” (DLT III 276) olarak kayıtlıdır. Eserde ölen kişinin ardından yerine getirilen âdetlerden biri olan cenaze evinde belirli bir süre yemek verilmesi geleneği de “yoğ” (DLT II 143) ile ifade edilmiştir. Türk milletinin sanat ve musikisi ile yakından ilişkili bulunduğu Türk şiirinin ilk ürünlerini ayrıntılı bir şekilde “Eski Türk Şiiri” adlı yapıtında irdeleyen Reşit Rahmeti Arat (2007: 247) ise bu yapıtta bir ağıta da yer vermiştir. Bu *ağıt* “bir şahsın ihtiyar annesi ile genç karısını ve iki evladını ağlar vaziyette tasvir eden” bir şiidir.

Kolektif hafızada şiddetli bir şekilde ağlamayı karşılayan ağıt kavramı, Türk Dil Kurumu tarafından “Ölenin iyi niteliklerini, ölümünden duyulan acıyı dile getiren söz veya ezgi.” (TDK, 2019: 43) şeklinde tanımlanmıştır. Türk toplumunun yaşam tarzı ve inanç sistemi içinde ağıt yakma geleneği, halk şiiri çatısı altında incelenen konulardan biri olmuştur. Halk şiiri başlığı altında *ağıtlar*, konusuna ve yapısına göre tasnif edilmiştir. Bu tasnif üzerine ayrıntılı çalışma yapan Doğan Kaya (2014) ortaya koyduğu çalışmasında konusuna ve yapısına göre ayrı ayrı başlıkladığı *ağıtları* örneklerle birlikte değerlendirmiştir. Bu çalışmanın ışığında, ağıtların yalnızca ölüm karşısında yakılmadığını, insan hayatını etkileyen ve üzüntü duyulan hemen her konuda *ağıt* yakılabildiği söylenebilir. Bu *ağıtların* belli bir şema çerçevesinde oluşturulmuş olması (dörtlük, beyit, kafiye unsurları ve ölçü gibi) *ağıtların* yapısal analizinin incelenip değerlendirilmesine olanak sağlamıştır.

Ağıtların icracıları başta olmak üzere birden fazla özelliği bulunmaktadır. “Bu tür şiirlerin en önemli özelliği insanlığın ortak ıstırabını canlı bir tarzda ifade etmesidir. Bunların içinde ölüm şiirleri, dünyada daha çok yayılmıştır. Bu şiirler genellikle kadınlar tarafından söylenilmektedir.” (Görkem, 2001: 10). Bu geleneği yaşatan profesyonel *ağıtçılar* da mevcuttur.

Söylenen sözlerden söyleyen kişilere kadar pek çok detayı bir kurala bağlı olan ağıt yakma geleneğinin geçmişi Köksal (1999: 135)’a göre Türk milletinin tarihi kadar eskidir. “Eski Türklerde dinî bir mahiyet taşıyan ve Orhun Kitabeleri’nde zikredilen “yuğ” ayinlerinde “yuğcu” ve “sıgıtçı”ların söyledikleri “sagu” bugün; Uygur Türklerinde “Mersiye Koşukları”, Karaçay Malkar Türklerinde “Küv”, Azeri Türklerinde “Ağı”, Türkmenlerde “Ağı, Tavşa”, Nogay Türklerinde “Bozlavv”, Özbek Türklerinde “Matemnâme”, Kazak ve Kırgız Türklerinde “Coktav”, Kırım Tatarlarında “Tagmag”, Kerkük Türklerinde “Sazlamag” adı verildiği gibi Anadolu Türkleri arasında da “Ağıt yakma”, “Sağı sağma”, “Sayma”, “Ağlatma”, “Ağıt etme”, “Ölü deşeti” olarak adlandırılmaktadır.”

Türklerde *ağıt yakma geleneğinin* tarihî seyrine bakıldığında, Köktürkler devrine kadar uzandığı görülmektedir. Dursun Yıldırım (2016: 265) Köktürk çağında Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk ve Kültigin adına dikilen Bengü Taşları’nda yer alan ağıtlara dikkat çeker ve her bir Bengü Taş’ın dikilen kişi adına yakılan ağıtlar olduğunu belirtir. Ayrıca Köktürk çağı yuğ törenlerinde de yüz yırtmak, ağıt yakmak ve ağlamak vardır. Eski Türklerde üç önemli tören söz konusudur. Bunlar “sıgır”, “şölen” ve “yuğ”dur. Bunlardan yuğ töreni hakkında Artun (2005: 1). “İslâmiyet’ten önceki dönemde ünlü bir kişinin ölümünden sonra yapılan ve yuğ adı verilen dinsel yas törenlerinde “sagu” denen şiirler söylenirdi. Bu şiirlerde ölünün iyilikleri, yaşarken yaptığı işler anlatılırdı. Bugün elimizde ünlü yiğit Alp Er Tonga için söylenmiş bir sagudan parçalar vardır.” şeklinde söz eder. Köprülü, yas törenlerinde icra edilen sagu hakkında şu şekilde bilgi verir:

Önceleri Yuğ’larda, umumi toplantılarda -ilk zamanlarda sırf dini, sonraki devrelerde daha çok bedii bir gaye gözetilerek- Kopuzların eşliğinde terennüm olunan mersiyeler eski Türk şiirinin belki en

mühim kısmıdır. Belli vezinlerle, belli bir şekilde tertip edilen bu mersiyeler umumiyetle uzun olur. Ölünün faziletleri, cenklerinin muhtelif safhaları, düşmanlara nasıl saldırdığı cenklerin nerede olduğu, kahramanların nasıl olduğu, ölen için bütün kavmin, hatta bütün tabiatın ne kadar çok müteessir olduğu, birer birer tasvir edilir. Bunlarda sagucu mersiyeyi ya kendi ağzından söyler yahut ölünün ağzından nakleder. Bu milli mersiyeler umumiyetle coşkun ve heyecanlı olur; şair coşarak ölenin cömertliğinden ve iyi kalpliliğinden, nihayet feleğin okuna nasıl hedef olduğundan söz ederken, kendi de tabiatla beraber ağlar; dağları, taşları, bulutları, güneşi, ayı, yıldızı acısına iştirak eder (2009: 100).

Köprülü'nün verdiği bilgiler doğrultusunda saguların İslamiyet'ten önce yuğ törenlerinde, ölen kişilerin ardından söylendiği ve bu saguların dile getirilirken ölen kişinin methedildiği görülmektedir. Yine bu ifadelerde bahsi geçen unsurlardan biri saguların savaşçı kişilerin ardından da söylendiği bilgisidir. Dîvânu Lugâtî't Türk'te yer alan Alp Er Tonga sagusu da bu bilgiyi destekler niteliktedir. Doğan Kaya (2014: 306)'nın Jordaanes'ten aktardığı bilgilerde de savaşçı özelliğiyle ön plana çıkan Atilla'nın ölümü üzerine söylenen sagunun varlığı söz konusudur. M. S. 453' te ortaya koyulan bu ağıt, Jordanes tarafından tespit edilmiş ve günümüze gelebilmiştir.

İnsan hayatının önemli geçiş dönemlerinden biri olan ölüm; çevresinde birçok âdet, merasim, ayin ve gelenek oluşmuştur. Her geçiş döneminin ardından yapılan birtakım ritüeller, uygulamalar ve gelenekler, yeni durumun kutsanması adıdır (Örnek, 1971: 11). Geçiş dönemlerinden son evre olan ölüm de çevresinde birtakım ritüelleri ve uygulamaları oluşturmuştur. Ölen kişinin sevdiklerinde bıraktığı üzüntü ve onun ardından yakılan ağıt ve bu ritüellerle dile getirilmiştir.

Geçmişte yuğ törenleri adı verilen yas merasimlerinde yapılan bu ritüel ölen kişinin ardından anılması, sevilmesinin göstergesi, ona duyulan sevgi ve saygının bir habercisi de denilebilen *ağıt yakma geleneğinin* bir icra ortamı mevcuttur. Bu icra ortamı Pertev Naili Boratav'ın (2020: 224-225) da belirttiği üzere genelde ölen kişinin evi olmakla birlikte bazen de ölen kişinin mezarının başı olabilmektedir. *Ağıt* her iki ortamda da yakılabilmektedir. Sadece şiddetli bir ağlama olmayan ağıtta, ağlama eylemiyle beraber bir içerik de söz konusudur. Bu içerik ölen kişinin yaptığı iyilikleri, kişiliği, hangi şartlar altında öldüğü üzerine şekillenir. *Ağıtçı*, *ağıtını* bu durumu göz ardı etmez ve ölen kişiyi yaptıklarıyla ve ölüm şekliyle bir anlamda betimleyerek yakar. Başka bir deyişle *ağıtçı*, ölen kişiyi kişiliği ve yaptıklarıyla metheder. Bununla birlikte geleneği icra eden bu ağıtçılar ölen kişinin ailesinin bir yakını olabileceği gibi bir yabancı da olabilmektedir (Esen, 1997: 16). Anadolu'da sıkça rastlanan uygulamalardan biri de *ağıtçının* ağıt yaktığı sırada bir yandan da ölünün giysilerini eline alıp etrafa göstermesidir.

Türk kültüründe bir gelenek, edebî metinler içerisinde bir şiir olarak varlığı İslamiyet'ten öncesine dayanan ağıt için denilebilir ki insanoğlu var oldukça hep söyleneyecektir. Türk kültür tarihi içinde cenaze törenleri ve bu törenlerle ilgili birtakım ritüeller ve uygulamalar, ölüm karşısında verilen tepkiler kabul edilen inanç sistemlerine göre farklılık gösterse de ölüm karşısında hissedilen acı da ve travma da herhangi bir değişiklik söz konusu değildir (Mert, 2022: 11). Bu durum da bu geleneğin nasıl ve niçin ortaya çıktığını ve bununla beraber hep devam edeceğini göstermektedir.

Dîvânu Lugâtî't- Türk, Kâşgarlı Mahmud tarafından Türklük bilimine sunulmuş bir armağandır. XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından kaleme alınan eser; Türk milletinin dili, milli ruhu, bilinci, tarihi, coğrafyası, edebiyatı ve bu milletin yaşam tarzı, sosyal, siyasi ve iktisadi hayatına dair bilgilerin yer aldığı bir ansiklopedidir. "*Dîvânu Lugâtî't- Türk* sahip olduğu malzeme ile Türklük biliminin her alanına ışık tutmaktadır ve millet olma aşamasını tamamlamış bir topluluğun mensubu olma bilinci ile yazılmış bir eserdir." (Eralp Alışık, 2008: 65). Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâtî't- Türk* aracılığıyla bin yıl öncesinden bugüne yol göstermesi Türkler ve onların yaşamlarına dair muhtelif konulardan söz etmesi onun bu eseri yazarken bulunduğu coğrafyaya hâkim oluşunu ve bahsettiği konular hakkında edindiği bilgi birikimini göstermektedir. Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâtî't- Türk*'ün bir sözlük olmasının yanı sıra bünyesinde yer alan tarihten coğrafyaya, Eski Türk inanç sisteminden ticarete, halk hekimliğinden devlet yönetimine ve toplumsal statüye varıncaya, 11. yüzyıl Türklüğüne ışık tutan bilgilerle bezenmiş olması, bunun en açık kanıtı niteliğindedir.

Bu yapıt, araştırmacılara yazarının kimliği hakkında da birtakım ipuçları sunmaktadır. Öncelikle eserin yazılış gayesi ve içeriği Kâşgarlı Mahmud'un bu eseri milli bir bilinçle oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca Kâşgarlı Mahmud, iyi bir eğitim aldığı için devrinin siyasal durumunu da çok iyi

gözlemlemiştir. (Gül, 2008: 66). Bu durum onun eserinde Türklerin sosyal ve siyasi hayatları hakkında ayrıntılı bilgilere yer vermesine olanak sağlamıştır. Eser, Türk dili ve tarihi bakımından önem arz etmekle beraber eserin yazılış gayesiyle ulvi bir kıymeti de söz konusudur. Bu hususu Kemal Eraslan (2008: 83) şu ifadelerle açıklar:

Karahanlılar sülalesine mensup asil bir aileden gelen Kaşgarlı Mahmut, XI. Yüzyılın Türk dili ve kültürüne hizmet etmiş en önemli şahsiyettir. Kaşgarlı eşsiz eseri *Divan-ü Lügati't Türk*'ün yazılış sebebini sözüne güvenilir Buharalı ve Nişaburlu iki imamdan işittiği, "Peygamberimiz, kıyamet belgelerini, âhır zaman karşılıklarını ve Oğuz Türklerinin ortaya çıkacaklarını söylediği sırada, 'Türk dilini öğreniniz, çünkü onlar için uzun sürecek egemenlik vardır.' buyruğuna dayandırması, eserine ulvi bir mahiyet vermektedir...

Esere ulvi mahiyet kazandıran bu gaye ile birlikte eserin yazılış amaçlarından biri, Türk dilinin Arapça ile at başı beraber gittiğini göstermek diğeri ise, Türklerin İslamiyet'i kabul etmesi ve Müslüman ülkelerde söz sahibi olmaları ile Türkçenin kazandığı önem dolayısıyla, Araplara Türkçe öğretmekti (Canpolat, 2008: 85). Kâşgarlı Mahmud, amacı doğrultusunda bu eseri vücuda getirmek için Türk illerini gezmiştir ve eserinde gezdiği ve gezmediği illeri de kapsayan bir haritaya yer vermiştir (Yıldırım, 2008: 113). Bu harita ile Kâşgarlı Mahmud'un, ilmek ilmek işlediği bu eseri nasıl yazdığı hakkındaki bilgiler de eserinde yer almaktadır (Atalay, 2008: 4-5, 27-28).

Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lügâtî't-Türk*'ü ne zaman ve nerede yazdığı ve hangi tarihte tamamladığı üzerinde birden fazla araştırmacı durmuştur. Besim Atalay (1985: 14) tarafından yapılan tercümede eserin 1072 yılında tamamlandığı bilgisinin var olmasına rağmen *Dîvânu Lügâtî't-Türk*'ün üçüncü cildinde "biz bu kitabı yazdığımızda sene 690 idi" bilgisinin kafa karıştırdığı belirtilmiştir. Şükrü Haluk Akalın (2008: 44) ise eserin yazılmaya başlandığı ve tamamlandığı tarih hakkında kayıt olduğunu belirtir. Bu kayda göre; "İstanbul Millet Kütüphanesinde bulunan elimizdeki tek nüshanın son sayfasında verilen bilgidен Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lügâtî't-Türk*'ü 25 Ocak 1072 günü yazmaya başladığı, 10 Şubat 1074 günü tamamladığı açıkça anlaşılmaktadır." ifadeleri yer alır.

Eserin nerede yazıldığı hakkında kitabın içerisinde bir bilgi mevcut olmamakla beraber Bağdat'ta halifeye sunulmasından dolayı Bağdat'ta kaleme aldığına dair çıkarım mevcuttur (Atalay, 1985: 15). Eserin yazılış gayesi, yazılış tarihi ve nerede yazıldığı hakkında verilen bilgilerin ardından içeriğine değinmek gerekirse yine bu çalışmada daha evvel de zikredildiği üzere eser 11. yüzyıl Türk lehçelerinin bir karşılaştırmalı sözlüğü olmasının yanı sıra Türklerin gramer, tarih ve edebiyat kitabıdır. Türklere ve onların yaşam alanlarına dair birçok konuda bilgilerin sunulduğu bu yapıt, bugün ayrı ayrı bilim dallarınca irdelenmesi gereken konu başlıklarıyla araştırmacılara veri sunacak zenginlikte bir eserdir. Bu başlıklardan birini de eserde geniş bir alanı kapsayan edebiyat oluşturmaktadır. Türklerin edebiyatından, sözlü kültür ürünlerinden, geleneklerinden söz eden, derleme yöntemiyle elde edilmiş veriler temelinde oluşturulan *Dîvânu Lügâtî't-Türk* halk şiiri önemli başlıklardan biridir. Halk şiiri içerisinde değerlendirilen ve Türk Halk Edebiyatı çatısı altında değerlendirilen şiir türlerinden olan *ağıtın* örneği de *Dîvânu Lügâtî't-Türk* içerisinde yer almaktadır ve bu eser, bugün bile yaşamakta olan ağıt yakma geleneğinin incelenmesinde ve değerlendirilmesinde yol göstermektedir.

***Dîvânu Lügâtî't-Türk*'te Yer Alan Ağıt Metninde Yer Alan Ağıt Kavram Alanlı Söz Varlığının Günümüz Türkçesinde Sürekliliği**

Dîvânu Lügâtî't-Türk, XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud tarafından Orta Asya edebî dilinin ikinci basamağı olan Karahanlı Türkçesi temelinde yazılmıştır. Bu durumun sebebi Kâşgarlı Mahmud'un eserini derleme yöntemiyle oluşturması ve eserde farklı Türk boylarının ağız özellikleri ile beraber kültürlerine dair pek çok unsuru almasıdır. Karahanlı Türkçesi, "Köktürk-Uygur yazı geleneğinin gelişmiş bir devamı olarak Uygur yazı dilinin geliştiği ortamda, ondan biraz farklılaşmış şekil ve yapılarla oluşmuş bir yazı dilidir." (Akar, 2005: 140). Eski Türkçe döneminin izlerini de taşıyan bu dönemde öne çıkan eserlerden *Dîvânu Lügâtî't-Türk*'ün içerisinde yer alan Alp Er Tonga sagusuna bakıldığında metnin bağlamı gereği ölüm sonrası uygulamalardan ağıt yakma ritüeli ve üzüntü-acı kavram alanlı ifadeler yer almaktadır. Duyulan acının müşterekliği, bu ritüelin sosyal, kültürel ve duygusal boyutu her ne kadar Karahanlı Döneminden günümüze ortak kalsa da bu ritüeli gerçekleştirme sırasında tercih edilen sözlerin sürekliliğinin tespiti, ritüelin kavram alanının izlenip izlenmediğini ortaya koyacaktır. "Değişen coğrafya, etkileşime geçilen yeni komşu milletler, siyasi etkenler, din gibi

kültürün yapı taşını oluşturan etmenlerin değişmesiyle bazı sözcüklerin kullanım sıklığında artmalar olduğu gibi azalmalar da meydana gelebilmektedir.” (Güvenen, 2024: 76). Bu durumda bazı kelimeler geçmişten günümüze sürekliliğini korurken bazıları da ya tamamen yok olmuş ya da anlam değişikliğine uğrayabilmiştir. Çalışmanın odağını söz konusu yapıtta yer alan sagudaki ağıt yakma ritüelinde kullanılan söz varlığının günümüzdeki varlığı/yokluğu oluşturmuştur.

Dîvânu Lugâtî't-Türk'te yer alan ağıt örneği, Alp Er Tonga'nın ölümü üzerine söylenmiştir. Bu ağıtta ölüm karşısında duyulan acının dışa vurumu o dönemde yer alan ifadelerle dile getirilmiştir. XI. yüzyılda ağıt ritüelinin gerçekleştirilmesi sırasında kullanılan ölüm, yas, acı, ağlama gibi kavram alanlı kelimeler aşağıda bütün halinde sunulan sagu üzerinde belirtilmiş ve ardından bu kavramların günümüzde sürekliliği araştırılmıştır. Ayrıca Karahanlı döneminde kayda geçirilen bu şiirin günümüz Türkçesine aktarımı, Ali Çiçekli tarafından hazırlanan “Kaşgârlı Mahmud *Dîvânu Lugâtî't-Türk*” adlı eserden faydalanılarak dikkatlere sunulmuştur.¹

Alp Er Tonga öldi mü	Alp Er Tonga öldü mü
İsız ajun kaldı mu	Kahbe dünya kaldı mı
Ödhlek öçin aldı mu	Felek öcün aldı mı
Emdi yürek yırtulur (DLT I 41)	Şimdi yürek yırtılır
Ödhlek kamuğ küfredi	Zaman tümnden gevşedi
Erdem arığ sevredi	Erdem değerden düştü
Yunçık yavuz tuvradı	Düşkün kötü davrandı
Erdem begi çertilür (DLT I 103)	Erdem Beyi yok edilir
Ögreyüki mundağ ok	Budur gerçek âdeti
Munda adhim tegdeğ ok	Bundan ayrı neden şu
Atsa ajun uğrap ok	Atsa ajun uğrap ok
Taglar başı kertilür (DLT I 160)	Dağlar başı kertilir
Ulşıp eren börleyü	Uluşur erler kurt gibi
Yırtıp yaka urlayu	Yırtıp yaka çığırsır
Sıkırıp üni yurlayu	İslık sesiyle ağlaşır
Sıgtap közi örtülür (DLT I 189)	Kör olmacasına ağlar
Könglüm için örtedi	Gönlüm içini yaktı
Yetmiş yaşığ kartadı	Olmuş yarayı tırmaladı
Keçmiş üdhük irtedi	Geçmiş günü aradı
Tün kün keçip irtelür (DLT I 245)	Gece gündüz aranır

¹Ayrıntılı bilgi için bk. Ali Çiçekli, Kaşgârlı Mahmut Divanü Lügat-it Türk s. 184-189.

Begler atın argurup	Beyler atını yorup
Kadgu anı turgurup	Kaygı onu durdurup
Mengzi yüzi sargarup	Benzi yüzü sararıp
Körküm angar türtülür (DLT I 486)	Safran ona sürülür
Ödhlek küni tavratur	Zaman günü davrandırır
Yalnguk küçin kevtür	İnsan gücünü gevşetir
Erdin ajun sevtür	Erden dünyayı seyreltir
Kaçsa takı artulur (DLT II 335)	Kaçsa dahi yetişir
Ödhlek arıg kevrede	Zaman iyice gevşedi
Yalnguk küçin kevtür	İnsan gücünü gevşetir
Erdin ajun sevtür	Erden dünyayı seyreltir
Kaçsa takı artulur (DLT III 41)	Kaçsa dahi yetişir
Ödhlek yarağ közetti	Felek yarar gözetti
Ogrı tuzak uzattı	Gizli tuzak uzattı
Begler begin azıttı	Beyler beyini azıttı
Kaçsa kalı kurtulur (DLT III)	Kaçsa nasıl kurtulur

Alp Er Tonga sagusunun ilk dörtlüğünde karşımıza çıkan “Emdi yürek yırtulur” ifadesi günümüz Türkçesi ile “Şimdi yürek yırtılır” şeklindedir. Burada Alp Er Tunga’nın ölümü üzerine duyulan acı yüreğin yırtılması ile ifade edilmiş ve ağıt ritüelinde bu üzüntünün şiddeti söz konusu kavram ve benzetme ile dile getirilmiştir. Günümüzde ise bu kavram “kalbi yırtılmak” (<https://sozluk.gov.tr/>) ifadesi ile karşılanmakta ve acı duymak anlamına gelmektedir. Şiddetli üzüntünün karşısında kullanılan bu ifade için XI. yüzyıldan günümüze sürekliliğini sürdürdüğü ve anlam alanını koruduğu söylenebilir.

Saguda dördüncü dörtlüğün ilk dizesinde yer alan “Ulışıp eren börleyü” ifadesinin günümüz Türkçesine aktarımı “Uluşur erler kurt gibi” şeklindedir. Öncelikle dizinin çevirisinde ölüm, ağlamak ya da acı duymak ifadeleri her ne kadar yer almasa da metnin bağlamı gereği bunun bir üzüntüyü dile getiren sözler olduğu aşikârdır. “Uluşmak” ifadesi günümüz Türkçe sözlüğünde tarandığında “Ulumak” (<https://sozluk.gov.tr/>) olarak karşımıza çıkmıştır ve anlamı ise “İnsan inilti ses çıkararak boğuk boğuk ağlamak” tır. Karahanlı Türkçesinden günümüze dek izi sürülen bu kavramın günümüzde de sürekliliği söz konusudur. Fakat burada üzerine durulması gereken bir nokta da *Dîvânu Lugatî’-t-Türk*’te yer alan bu ifadeni “uluşıp” şeklinde olmasıdır. Uluşmak şeklindeki bu kullanımda bir işteşlik söz konusudur. Bu durumda Alp Er Tonga için ağlama eyleminin yani bu ritüelin birden fazla kişiyle birlikte yapıldığını göstermektedir. Söz konusu çıkarımın bir dayanağı da “Ulışıp eren börleyü” ifadesinin “Uluşur erler kurt gibi” şeklinde günümüz Türkçesine aktarımıdır. Bu eylemi gerçekleştirenlerin askerler olduğu bu dizelerin çevirisinden anlaşılmaktadır.

Aynı sagunun dördüncü dörtlüğünün ikinci dizesinde yer alan “Yırtıp yaka urlayü” ifadesinin günümüz Türkçesinde karşılığı “Yırtıp yaka çığırır” şeklindedir. Alp Er Tonga’nın ölümü üzerine duyulan acının dile getirilmesi yakanın yırtılıp ağlanması eylemiyle ifade bulmuştur. Günümüz Türkçesinde ağıt yakma ritüelinde ya da başka bir üzüntünün ifade biçiminde yaka yırtmak, çığırır söz varlığının olup olmadığı araştırıldığında bu ifadeye rastlanmamakla birlikte “yırtınmak”

(<https://sozluk.gov.tr/>)kelimesinin kavram alanının “Parçalanırcasına bağırarak” şeklinde karşımıza çıktığı görülmüştür. İfadenin söyleniş biçiminde sürekliliğin izlerine rastlanmamıştır fakat anlam açısından aynı doğrultuda olduğu görülmüştür. Ölüm sonrası bir ritüel olan ağıtta Karahanlı döneminden günümüze dek aynı kavramlar yer almasa da acıyı dile getirme, ölenin ardında bıraktığı kişilerde duygusal yönden sağaltım işlevi ve bir bakıma toplumsal dayanışma, birlik ve beraberlikle güç bulmanın günümüzde de var olduğu söylenebilir.

Ağıt metninde dördüncü dördlüğün üçüncü dizesinde yer alan “Sıkırp üni yurlayu” ifadesinin günümüz Türkçesinde karşılığı “Islık sesiyle ağlaşır” şeklindedir. Bu ifadede ağlama ritüelinin hep birlikte yerine getirildiği anlaşılabilir. Bu ifadede ıslık sesinden kastedilenin gerçek anlamda mı farklı bir anlamda mı kullanıldığı belirsizdir. Burada ağlama eylemine eşlik eden bir durum söz konusudur. Ağlamanın gerçekleştiğini yineleyen bu dizedeki ifadenin günümüz Türkçesinde sürekliliğine bakıldığında ise ağlaşmak söz varlığı, günümüzde de Karahanlı Türkçesindeki kullanım şekliyle aynıdır. Bu ifadenin günümüzdeki seyri de “birlikte ağlamak” (<https://sozluk.gov.tr/>) şeklindedir.

Dördüncü dördlüğün dördüncü dizesinde yer alan “Sıgıtap közi örtülür” ifadesinin günümüz Türkçesinde karşılığı “Kör olmasına ağlar” ifadesidir. Alp Er Tonga’nın ölümünün ardında ağıt yakan kişilerin gözlerinin kör olana dek ağladığını duyulan acının şiddetini mübalağa ile anlatan bu dizede ağıtın yakıldığı ortamda çekilen acının aslında bir bakıma boyutu ifade edilmiştir. XI. yüzyılda ağıt ritüelinin kavram alanında yer alan bu ifadenin günümüz Türkçesinde sürekliliğine bakıldığında ise söz konusu kavramın yer almadığı görülmektedir.

Beşinci dördlüğün ilk dizesinde yer alan “Könglüm için örtedi” ifadesi “Gönlüm içini yaktı” anlamındadır. Karahanlı döneminde acının dile getirilmesinde kullanılan bu kavramın anlam alanının günümüze dek ulaştığını söylemek mümkündür. Söz konusu ifadenin günümüz Türkçesinde sürekliliği araştırıldığında gönlünün içi yanmak ifadesinin “içi yanmak” (<https://sozluk.gov.tr/>) şeklinde devam ettiği görülmüştür. Kavramın anlamına bakıldığında ise “büyük bir acı, sıkıntı vb. nedenlerle çok üzülme” olarak karşımıza çıkarken Karahanlı döneminden bu yana söyleyişte ve anlamda bir iz kaybının söz konusu olmadığı görülmektedir.

*Dîvânu Lugâtî’-t-Türk’*teki ağıt metninde geçen ölüm, ağlamak gibi yas halini ifade eden ya da çağrıştıran kelimelerin anlamları aşağıda yer almaktadır. Bu kavramların anlamları için Besim Atalay (2021) tarafından hazırlanan *Dîvânu Lugâtî’-t-Türk Dizin* adlı çalışmadan faydalanılmıştır. Söz konusu eserde yer alan ağıt metniyle ilgili kavramların sözlük anlamının yanında sayfa numaraları da belirtilmiştir. Bu kavramların, yukarıda ele alınan metnin bütünü içerisinde hangi dördlük ve mısradaki yer aldığını belirtmek adına altı çizili şekilde gösterilmiştir.

Öldi: ölmek (s. 456)

Sıgta: ağlamak (s. 513)

Urla: bağırarak, ulumak. (s. 696)

Köngül: gönül, kalp, yürek; anlayış. (s.361)

Örte: yakmak. (s.464)

Certil: yok edilmek; ortadan yok olmak, ölmek, kaybolmak. (s. 143)

SONUÇ

İnsanoğlu için ölüm, birden fazla anlam ve duygu taşımaktadır. Bunlar içerisinde ölüm, insan hayatında var olan geçiş evrelerinden biridir. Ölüm evrensel bir olgudur. Bu durum karşısında duyulan acının dışavurumunda ortaya çıkan ağıt yakma bir ritüeldir. Bununla birlikte çeşitli üzücü olaylar ve ayrılıklar da *ağıt yakmaya* sebep olmuştur ve bu gelenek bu nedenle dinamizmini kaybetmemiştir. *Ağıt*, İslamiyet’ten önce de var olmuş bir şiir türüdür. *Ağıt* örneğinin rastlandığı eserlerden biri *Dîvânu Lugâtî’-t-Türk’*tür. Türk kültür geleneği içinde önemli bir yeri olan *ağıt*, *Dîvânu Lugâtî’-t-Türk’*te kahramanlığıyla kolektif hafızada yer etmiş olan Alp Er Tonga’nın ölümü üzerine yakılmıştır. Çalışmada bu ağıt örneğinde yer alan ölüm, acı, üzüntü, ağlama kavram alanlı sözlerin günümüzde sürekliliği incelenmiştir. Bazı kavramların söylem farklılığına rağmen aynı anlamları taşıdığı bazı sözlerin ise Karahanlı Türkçesinden

günümüze ulaşmadığı görülmekle beraber söz varlığını koruyan kelimelerin olduğu da tespit edilmiştir. Söz varlığının sürekliliğini irdelemek, Karahanlı döneminden günümüze ağıtın dile getirilişinde bir değişimin söz konusu olup olmadığını ortaya koymuştur. Bu durumda sonuç olarak XI. yüzyıldan günümüze ağıt yakma ritüelinde acının ifade edilmiş tercih edilen kavramların bazıları günümüzde de aynı anlam çerçevesinde yer almaktadır. Bu husus, günümüzde de acıyı ifade etme ihtiyacının geçmişten günümüze değişmediğini göstermektedir. Denilebilir ki ritüel birçok benzer ve aynı kavramlarla sözlü kültürden bu yana aktarılagelmiştir. Bazı kelimelerin sürekliliğine rastlanmasa da birden fazla kelimenin günümüzde varlığı da söz konusudur. Sonuç olarak, acı, üzüntü, ölüm ve ağlamak insanlık var olduğundan beri değişmemiştir fakat gelişen ve değişen çağlar gereği acıyı ifade ederken kullanılan söz varlığında birtakım değişimlerin olması kaçınılmaz bir durum olmuş ve olacaktır.

KAYNAKÇA

- Akar, A. (2005). *Türk dili tarihi*. Ötüken Yayınları. Ankara.
- Albayrak, N. (2009). Türk halk şiirinde biçim ve tür sorunu. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, 2(3-4), 133-186.
- Alışık, C. E. (2008). *Divan-ü Lügati't Türk'te Oğuz damgaları*. F. S. Barutçu Özönder (Ed.). Kaşgarlı Mahmûd Kitabı. (1. baskı) içinde (s. 65-75). Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.
- Arat, R. R. (2007). *Eski Türk şiiri*. Türk Tarih Kurumu. Ankara.
- Artun, E. (2005). *Osmaniye'de ağıt söyleme geleneği ve Osmaniye ağıtları*. Karacaoğlan'dan Bela-Bartok'a, Dadaoğlu'ndan-Aşık Feymani'ye Osmaniye Kültür Sanat ve Folklor Sempozyumu Bildirileri, 8-34.
- Atalay, B. (1985). *Kaşgarlı Mahmud Divan-ü Lügati't Türk*. Türk Dil Kurumu Yayınları. Ankara.
- Aziz, A. (2010). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri ve teknikleri*. Nobel Yayınları. Ankara.
- Boratav, P. N. (2020). *100 soruda Türk folkloru*. BilgeSu. Ankara.
- Canpolat, M. (2008). Kaşgarlı Mahmud: İlk Türk Etimoloğu. F. S. Barutçu Özönder (Ed.). *Kaşgarlı Mahmûd Kitabı*. (1. baskı) içinde (s. 85-91). Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.
- Eraslan, K. (2008). *Kaşgarlı Mahmûd: İlk Türk sözlükçüsü*. F. S. Barutçu Özönder (Ed.). Kaşgarlı Mahmûd Kitabı. (1. baskı) içinde (s. 83-105). Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.
- Esen, A. Ş. (1997). *Anadolu ağıtları*. İletişim Yayınları. İstanbul.
- Görkem, İ. (2001). *Türk edebiyatında ağıtlar*. Akçağ Yayınları. Ankara.
- Gül, B. (2008). *Bir sözlüğün hikayesi*. F. S. Barutçu Özönder (Ed.). *Kaşgarlı Mahmûd Kitabı*. (1. baskı) içinde (s. 137-148). Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.
- Gürsoy Naskali, E. (2011). *Ağıt kitabı*. Kitabevi Yayınları. İstanbul.
- Güvenen, E. (2024). Gökyüzündeki gündend (< Kün) yeryüzündeki kuta. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (35), 73-87.
- Kasap, Ö. (2021). Ritüel/Ritüellik kavramları ve ritüelliğin anlamsal değişimi üzerine. *Milli Folklor*, 17(131), 123-130.
- Kaya, D. (2014a). *Anonim halk şiiri*. Akçağ Yayınları. Ankara.
- Kaya, D. (2014b). *Türk halk edebiyatı kavramları ve terimleri sözlüğü*. Akçağ Yayınları. Ankara.
- Köksal, H. (1992). *Günümüz âşık ve şairlerinde ağıt yakma geleneği*, *Erdem*, 12(34), 135-150.
- Köprülü, F. (2009). *Türk edebiyatı tarihi*. Akçağ Yayınları. Ankara.
- Mert, O. (2022). Türk kültüründe ağıt geleneği ve Alper Tonga Sagusu. *BUGU Dil ve Eğitim Dergisi*, 3(1), 1-15.

Örnek, S. V. (1971). *Anadolu folklorunda ölüm*. Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları. Ankara.

Roux, J. P. (2023). Altay Türklerinde ölüm. Dergâh Yayınları. İstanbul.

Tavukçu, O. K. (2009). *Türk Edebiyatı'nda ölüm şiirlerinin bazı üslup özellikleri*. Motif Akademi Halkbilimi Dergisi, 2(3-4), 59-73.

Yıldırım, D. (2008). Kaşgarlı Mahmûd: Sözlü kültür bilimcisi folklorist. F. S. Barutçu Özönder (Ed.). *Kaşgarlı Mahmûd Kitabı*. (1. baskı) içinde (s. 107-119). Kültür ve Turizm Bakanlığı. Ankara.

Yıldırım, D. (2016). *Türk bitiği*. Akçağ Yayınları. Ankara.